

Разия МАТИБАЕВА

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азхар
кафедраси доценти,
тарих фанлари доктори

ИСЛОМ ҚАДРИЯТЛАРИ ВА УНИ ИЛМІЙ-МЕТОДОЛОГИК ЎРГАНИШ АСОСЛАРИ

ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ И ОСНОВА ИХ НАУЧНО- МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ

ISLAMIC VALUES AND THE BASIS OF THEIR SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL EXAMINATION

Аннотация. Инсон ва инсоният учун муҳим бўлган ҳамма нарса қадриятлар деб аталади. Қадриятлар нарса ва ҳодисаларнинг, жамиятнинг, моддий ва маънавий бойликларнинг аҳамиятини ифодалаш учун фойдаланиладиган тушунчалардир. Ҳар бир халқнинг миллий қадриятларини унинг тарихи, маънавияти, маданияти, ўзига хос урф-одатлари, анъаналарисиз тасаввур қилиш қийин. Мақолада ислом қадриятлари, ёмон-яхши қадриятлар тушунчасининг таърифи берилади.

Калит сўзлар: қадриятлар, урф-одатлар, анъаналар, ислом, жамият, инсон, замон, қадр, ахлоқ.

Аннотация. Все, что важно для человека и человечества, называется ценностями. Ценности - это понятия, которые используются для выражения важности вещей и событий, общества, материального и духовного богатства. Трудно представить национальные ценности каждого народа без его истории, духовности, культуры, обычаев, традиций. В статье дается описание исламских ценностей, понятия о плохих и хороших ценностях.

Ключевые слова: ценности, обычаи, традиции, ислам, общество, человек, время, достоинство, мораль.

Annotation. All that is important for humans and humanity is called values. Values are concepts that are used to express the importance of things and events, society, material and spiritual wealth. It is difficult to imagine the national values of each people without his

history, spirituality, culture, customs, traditions. The article describes Islamic values, the concept of bad and good values.

Keywords: values, customs, traditions, Islam, society, man, time, dignity, morality.

КИРИШ

Қадриятлар инсон учун зарурдир. Чунки у билан бошқалар ўртасидаги муносабатлар у амал қиладиган қадриятлар билан белгиланади. Ҳар бир инсоният жамиятида қадриятлар тизими ёки тўплами мавжуд бўлиб, улар асосида бирор ишни ёки бирор нарсани яхши ёки ёмон деб ҳисоблайди. Бу яхшилик ва ёмонлик тушунчаси нисбийдир, чунки у инсонлар орасида фарқ қилади, шунинг учун, ҳар бир инсон олган тажрибаси ёки у ўзи ифодалаётган жамиятнинг қадриятлари сифатида ўз онгида сақланиб қолган ўзидан олдинги тажрибаларга асосланиб, ҳаракатларнинг қайси бири яхши ёки ёмон деб қарор қилади. Улар бу қадриятларга шунчалик қатъият билан боғланишадики, улар яхши ёки ёмон бўлишидан қатъи назар, бу қадриятларни ҳимоя қилиш учун ҳар қандай қаршиликка қарши туришади. Бироқ, ҳеч ким онгли равишда ёмон қадриятларга билиб туриб эргашмайди [1:244].

АСОСИЙ ҚИСМ

Ёмон қадриятлар тушунчасининг таърифи жамият ва вақт нуқтаи назаридан жуда фарқ қилади. Балки, бир жамият ёки маданият яхши қадрият деб билса, бошқаси олдида ёмон бўлиши мумкин, ва айни бир жамият бир вақтнинг ўзида қадриятни яхши деб ҳисобласа, бошқа вақтда ёмон деб билиши мумкин. Бу фақат қадриятларнинг абадий эмаслиги ва ўткинчи эканлигини исботлайди. Бунинг сабаби шундаки, инсон ўз замондошлари билан мулоқот қилиш имкониятларини ривожлантириш ва кенгайтиришда давом этар экан, у муқаррар равишда ўз қадриятларига зид бўлган қадриятлар билан алоқада бўлади. Бундай мулоқот унга ўз қадриятларининг кучли ва заиф томонларини тушунишда ёрдам бериши мумкин. Глобллашув жараёни орқали ҳаракатчанлик кучайган ва маданий интеграция яқин бўлган даврда бундай ўзгарувчанлик ҳақида билиш айниқса зарур. Яхши қадриятлар ёмон ва аксинча деб ҳисобланадиган қадриятларнинг бундай бузилиши бўлмаса, бу ижобий қадамдир. Аммо муаммо мана

шу қадриятлар манбасида ётади, чунки улар асосида қайси қадрият яхши ёки ёмонлигини ҳал қилинади.

Қадрият атамаси лотинча “валере”дан “қадрга эга бўлиш” деган маънони англатади. Қадрият – бу оддий, кўп ва мураккаб маъноларни билдириш учун кенг қўлланиладиган атама ҳисобланади [2:1165].

Араб тилида бу атама “қиймат” атамасининг баъзи жиҳатларини англатувчи бир қатор ноаниқ сўзлар билан ифодаланади. Қиймат маъносини англатадиган кўп сўзлар орасида бизнинг мақсадимизга энг мос келадиган сўзлар: а) кадр (қиймат, микдор, ўлчов, даража, куч, мақом); б) кимаҳ (қимматлик, қиймат, кадр, микдор, нарх) ва с) таман (қимматлик, қиймат, нарх, нарх) 2. Улардан (б) ва (с) одатда ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган нарсаларга тааллуқлидир, (а) одатда моддий ва моддий бўлмаган нарсаларга қўлланилади. Қуръонда (а) ва (с) сўзлари кўп ўринларда ишлатилади. Қуръонда биз қизиққан маънода хулук атамаси энг машхур оятлардан бирида учрайди:

“وخلق كل شيء فقدره تقديراً”

“У ҳамма нарсани яратди ва уларнинг қийматини мутаносиб қилиб қўйди” [3:Фурқон сураси, 2-оят].

“الله ييسط الرزق لمن يشاء و يقدر”

“Аллоҳ, Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини кенг қилур (ва Ўзи хоҳлаган кишиларнинг ризқини) танг қилур” [3:Раъд сураси, 26-оят].

“ان الله بالغ امره قد جعل الله لكل شيء قدراً”

“Дарҳақиқат Аллоҳ барча нарса учун микдор-ўлчов қилиб қўйгандир (яъни, ҳаётда рўй берадиган ҳар бир яхши-ёмон воқеа-ҳодиса ёлғиз Аллоҳ хоҳлаган - белгилаган вақт ва ўлчовда рўй беради)” [3:Талок сурси, 3-оят].

“وما قدروا الله حق قدره”

“Улар Аллоҳни тўғри таний олмадилар (Ва улар Аллоҳни Ўзига муносиб қадрига кўра кадрламадилар)” [3:Зумар сураси, 67-оят].

“فقدرونا فنعم القادرون”

“Кейин биз эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда қийматни ўрнатдик” [3:Мурсалот сураси, 23-оят].

“وكان امر الله قدراً مقدوراً”

“Аллоҳнинг амри иродаси тақдир азалий бўлди” [3:Ахзоб сураси, 38-оят].

“وكل شيء عنده بمقدار”

“У Зот даргоҳида ҳар бир нарса ўлчовлидир” [3:Раъд сураси, 8-оят].

Қуръонда қийматни англатувчи сўзларга тўғридан-тўғри ҳавола қилишдан ташқари, контекстли маънолар ҳам қўлланилади, бу орқали маъно контекстдан очилади. Масалан, Қуръон оятларида:

ان الذين يشترون بعهد الله وايمانهم ثمناً قليلاً اولئك لا خلق لهم في الآخرة ولا يكلمهم الله ولا ينظر اليهم يوم القيامة ولا يزيكهم ولهم عذاب اليم

“Аллоҳга берган аҳд-паймон ва қасамларини озгина қийматга сотиб юборадиган кимсалар учун охиратда ҳеч қандай насиба йўқдир. Қиймат кунида Аллоҳ уларга сўз қотмайди, раҳмат назари билан бокмайди ва гуноҳларидан покламайди. Улар учун аламли азоб бордир” [3:Оли Имрон сураси, 77-оят].

Мазмунида қадриятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланади. Яъни, Аллоҳ мўминларнинг жаннатга киришларини ва уларнинг бахт-саодатини ўз номи билан ўзининг “нафс”ини ва бойлигини қурбон қилишлари билан алмаштирди. Бошқача қилиб айтганда, имонлилар бутун ҳаёти ва мол-мулкни ўз хоҳиш-иродаси билан Худога қурбонлик қилишлари керак ва У бунинг эвазига уларга бу дунёнинг қуллигидан абадий озодлик беради. Бу ар-Розий қийматни қуйидагича таърифлаган:

Ар-Розий кадрни қуйидагича таърифлаганида бунга ишора қилади:

القدر في اللغة بمعنى التقدير، وهو جعل الشيء علي “مسواة غيره من غير زيادة و لا نقصان”

“Қадрият (Ал-кадр)нинг қиймати том маънода (ал-тақдир)нинг қиймати ёки баҳосини билдиради ва у (ундан) ортмасдан ёки камаймасдан, ундан бошқа (нарса)нинг ўлчови билан нарса яратиш демакдир” [4:27].

Дин вакиллари ва бошқаларнинг нуқтаи назарида қадриятларни тушунишда катта фарқ бор. Қадриятларни шакллантиришда диннинг аҳамияти борми ёки ни биринчиси иккинчисиз яшай оладими? Бошқача қилиб айтганда, дин ахлоқни белгилайдими ва диний қадриятлар билан дунёвий қадриятлар ўртасида фарқлар борми ёки улар аслида бирми? Толстой уларга жавобан шундай дейди: “Ахлоқни диндан алоҳида ўрнатишга уринишлар ўзлари ёқтирган гулни кўчириб олишни истаб, уларга ёқимсиз ва ортикча кўринган илдизлардан узиб, илдизсиз ерга экишган болаларнинг уринишларига ўхшайди. Илдизсиз ҳақиқий гул бўлмаслиги каби, динсиз ҳам ҳақиқий, самимий ахлоқ бўлиши мумкин эмас” [5:31].

Демак, дин жамиятнинг ахлоқий манзарасида шу қадар ҳукмронлик қилганки, уни амалда ажратиб бўлмайди.

Ислом “Аллоҳ таолонинг амрларига бўйсунуш, қайтариқларидан қайтиш” (الإنقياد) (لأوامر الله تعالى والاجتناب عن نواهيه) деб таърифланади, у Худонинг кўрсатмасига биноан ҳаракат қилиш ва Унинг тақиқларидан сақланиш. Шундай қилиб, исломий қадриятлар “мусулмонлар томонидан қабул қилинган, Худонинг амрлари ва тақиқларига мос келадиган сифатларнинг ёки нарсаларнинг қиймати ёки аҳамиятига оид стандартлар, принциплар ёки ғояларни” англатади. Бу таъриф икки турдаги қадриятлар мавжудлигини кўрсатади: 1) Худо томонидан мажбурланган қадриятлар ва 2) Худо томонидан мажбурланмаган қадриятлар. Шунга кўра, илоҳий амр ва тақиқларга мос келадиган, мусулмон томонидан қабул қилинган ҳар қандай қадрият, ҳатто у бўлмаса ҳам, исломий қадрият ҳисобланади. Вақти-вақти билан жамият кўядиган, Қуръон ва суннатда баён қилинган тамойилларга мос келадиган қадриятлар, ҳатто мусулмон бўлмаган жамият бўлса ҳам, исломий қадриятлар ҳисобланади. Ҳатто “дунёвий” қадриятлар (бу қадриятлар ҳеч қандай диний манбалардан олинмайди), агар улар юқоридаги тамойилларга мос келса, исломий ҳисобланади. Бу ерда ислом дини динамизмини кўриш мумкин. Яъни, ислом барча қадриятларни, уларнинг тамойилларига мувофиқ бўлиши шарти билан, келиб чиқишидан қатъий назар, ўз ичига олади.

Бу барча маданиятларнинг яхши қадриятлари исломий эканлигини англатадими деган савол туғдиради. Маданиятлар ўртасидаги баъзи зиддиятли яхши қадриятларни ҳисобга олсак, албатта, шундай эмас. Масалан, хайрия учун кимор ўйинларининг қийматини олайлик. Кўпчилик кимор ўйинини ёмон эмас деб ҳисоблайди, ислом эса бунини ёмон қадрият деб айтади, гарчи бу хайрия учун пул йиғиш каби яхши мақсадлар учун қилинган бўлса ҳам. Яхши мақсадга ёмон йул билан эришиш умуман яхши эмас, чунки бу яхши мақсадларга боғлиқ бўлган барча ёмон қадриятларни оқлайди.

Тарихдан маълумки, Турон ўлкасида қадимдан сахийлик, жасурлик, меҳмондўстлик, юртни ҳимоя қилиш, ўзгаларга ёрдам қўлини чўзиш каби юксак маданий ва маънавий қадриятлар асрлар оша такомиллашиб, бойиб борган. Ислом дини кириб келгач, бу

қадриятлар янада ривожланиб, халқ онгида ўсмас из қолдирган. Шубҳасиз, Мовароуннаҳр аҳолисининг ислом дини кириб келишдан олдинги маънавий қарашлари ислом дини таълимотларига асло зид эмас, балки исломий ахлоқларнинг мос эди. Бу даврдаги ижтимоий ҳолат ва Мовароуннаҳр ўлкасида истиқомат қилган аҳолининг турмуш тарзи ҳамда маънавий тушунчалари ҳақида Ёкут Ҳамавий шундай ёзади: “Мовароуннаҳр аҳолисининг бағрикенглигига келсак, улар бир-бири билан ҳудди бир ҳовлида яшайдиган инсонлардек муносабатда бўладилар. Улар бировнинг уйига борсалар, ўзларини меҳмондек эмас, ўз уйидек тутадилар. Одамлари мусофирпарварликда тенгсиздир. Улар меҳмондўстликда ўзаро мусобақалашадилар. Бошқа миллатлар мол-давлат тўплашга ҳарис бўлиб, мулк ва бойлик билан фахрлансалар, мовароуннаҳрликлар ўз мол-давлатларини мусофирларга беминнат сарф қилиш билан фахрланадилар. Улар кечакундуз келган меҳмонни ҳеч оғринмасдан қабул қилар, мукофот эвазига эмас, балки сахийлик ва бағрикенглик ақидасига риоя қилган ҳолда меҳмонни иззат-икром қиладилар. Ҳар бир оила имконияти даражасида ўзи ва меҳмон учун шароит ҳозирлаб қўяди”. Бу ҳақда Истахрий шундай деган: “Мен Сўғдда эшиги миҳлаб қўйилган бир уйни кўрдим. Эшитишимча, бу эшик юз йилдан кўп вақт ёпилмаган экан. Яъни, уй доим меҳмон учун очиқ турган”. Баъзан ярим тунда даб-дурустан юз ёки икки юзта одам уловлари билан меҳмонга келади. Шунда ҳам уй соҳиби меҳмонлар ва уларнинг уловларига жой бериб, уларни озуқа билан таъминлайди. Мезбон бундан сира ҳам оғринмайди, чунки бу уларда одатий ҳолга айланиб қолган. Мовароуннаҳрликлар асосий бойлигини карвонсаройлар куриш, йўлларни таъмирлаш, ҳарбий соҳалар ва бошқа хайрли ишларга сарфлайдилар. Мовароуннаҳрнинг ҳар бир шаҳар ва қишлоғида карвонсарой мавжуд. Ўлкада ўн беш мингдан ортиқ карвонсарой бор, дейишади. Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Такаш ибн Алп Арслон ибн Отсиз даврига қадар 1203 йили Мовароуннаҳр шундай ҳолатда бўлган. Хоразмшоҳ ўлкани эгаллаб, харобага айлантиради, бошқарувни қўлдан чиқаради. Кейинчалик 1220 йилда Мовароуннаҳр мўғуллар қўлига ўтади” [6:45-47].

Ислом динида алоҳида ахлоқ фани йўқ, ахлоқий қадриятларни аниқлашда ақл ва

вахийнинг қиёсий аҳамияти баҳсли масаладир. Кўпчилик мусулмонлар учун ислом динида ҳалол (руҳсат этилган) ва ҳаром (ҳаром) деб ҳисобланадиган нарса, Худо тўғри ва яхшилик деб белгиланган маънода тушунилади. Қадриятларнинг учта асосий тури мавжуд:

а) ахлоқ - бу шариат ва умуман ислом таълимотида белгиланган вазифа ва мажбуриятларни билдиради;

б) одаб, яхши тарбиялаш билан боғлиқ одоб-ахлоқни билдиради;

в) Муҳаммад пайғамбардан ўрнак олиб, яхши мусулмонга хос бўлган фазилатлар.

Ислом ва Ғарб ахлоқи ўртасидаги асосий фарқлар орасида диний тамойилларга урғу бериш, ахлоқни сақлашда қонуннинг роли, ҳуқуқларни турлича тушуниш, ахлоқий тарбиянинг мақсади сифатида ахлоқий мухториятни рад этиш ва мукофотга урғу бериш бор. Ахлоқий тарбия ички ўзгаришларга боғлиқ руҳий масала бўлиб, умуминсоний исломий қадриятларни ўзлаштириш орқали юзага келади.

Ахлоқ тушунчаси асрлар давомида мутафаккирларни қизиқтириб келган. Ғарб фалсафаси тарихида у бир вақтнинг ўзида ўзгаришларини бошдан кечирар экан, Европа маданияти тараққиёти учун оҳанг ўрнатиб, кўплаб ўзгаришларни бошдан кечирди. Лекин, бугунги кунда тадқиқотчиларни нафақат Арасту, Фома Аквинат ва Кантларнинг ахлоқ ҳақидаги фикрлари қизиқтирмасдан, балки мусулмон ахлоқига қизиқиш ортиб бормоқда, бу феноменни ўрганиш унинг ўзига хос ноёб феномен деган хулосага олиб келади.

Ислом ахлоқининг ноёблиги, биринчи навбатда, манбаларга боғлиқ. Улардан олтита асосий гуруҳни ажратиш мумкин: исломий бирламчи манбалар (Қуръон ва Суннат), мусулмон фалсафаси, фикҳ, илоҳиёт, тасаввуф, шунингдек, шиа мусулмонлари учун алоҳида рол ўйнайдиган Имом Али билан боғлиқ матнлар. Бундан ташқари, уни ҳақиқий исломий қиладиган ўзининг архитектуроникасига боғлиқ.

Сўнгги пайтларда нутқ ахлоқи (одоби) ҳақидаги фикр-мулоҳазалар жуда машҳур бўлиб, кенг доирада турли соҳалардаги мутахассисларнинг эътиборини тортди. Бунинг сабаби, XX аср охирида “амалий ахлоқ” кенг тарқалиб, у ҳаёт нуқтаи назаридан назариялашнинг алоҳида тури сифатида таърифланди. Бу шунчаки ахлоқнинг янги тури

эмас, балки турли фанлардан иборат (масалан, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, бизнес, сиёсат ва бошқалар) янги билим, янги илм-фандир. Айтиш мумкин-ки, замонавий этика ахлоқий дилеммаларнинг [7:46] нисбати ва роли ортиши билан тавсифланади. Турли мутахассислар уларни муҳокама қилишда иштирок этиб, мулоқот ахлоқи майдонини максимал даражада оширади. Замонавий дунёнинг кўплаб ахлоқий муаммолари, масалан, ўлим жазоси, эвтаназия, орган трансплантацияси, қурол-ярроқ савдоси ва бошқалар, глобал миқёсда ахлоқий дилемма шаклида тус олади. Бир қатор олимлар амалий ахлоқ этиканинг тарихий ривожланиши жараёнининг муҳим босқичи деб тахмин қилишади [8:124-135].

Бу ахлоқий нутқни фақат Европа учун янги деб аташ мумкин, чунки мусулмон Шарқи учун ахлоқ ҳар доим амалий фан бўлган.

Бундан ташқари, яқин вақтгача, 2011 йилда машҳур замонавий мусулмон файласуфи ва ислоҳотчиси Тарик Рамазон [9] бошчилигида Қатарда Ислом ҳуқуқшунослиги ва ахлоқ тадқиқотлари маркази ташкил этилмагунча, “perse” ахлоқи ислом динида алоҳида фан сифатида илгари сурилмаган эди. У ҳар доим фикҳга сингдирилган бўлиб, мусулмон ҳаётининг барча фаолиятини қамраб олган эди.

Бошқа замонавий ислом зиёлиси ва ислоҳотчиси Зиёуддин Сардор “Ислом динида ахлоққа прагматик қизиқиш бор: у индивидуал ва ижтимоий ҳулқ-атвори шакллантириши керак... Такводорлик, ахлоқ ва солиҳлик - бу бизнинг навигацион ускунамиз; бу бизнинг саёҳатимизнинг охири эмас. Ахлоқ бизни тўғри йулда эканлигимизни қафолатлайди, тошларнинг тузоғидан, қумларнинг силжишидан сақланамиз ва режалаштирилган манзилга этиб борамиз” [10].

Бу ҳолат мутлақо тасодифий эмас, чунки у мусулмон ахлоқининг шаклланиши тарихида ўз илдизларига эга бўлиб, у маънавий-ахлоқий таълимотнинг Европа шаклидан сезиларли даражада фарқ қиладди. Ушбу параграфда шу феноменнинг ривожланишига таъсир кўрсатган манбаларни ҳамда мусулмон ахлоқининг бир қатор таркибий хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Араб-мусулмон файласуфлари орасида ал-Фаробий (ваф. 950/51 й.) ички ҳолат (ахлоқ) ва инсон ҳаракатлари (амал) ўртасидаги боғлиқликка биринчилардан бўлиб эътибор қаратган: “Одамнинг руҳий ҳолатлар

асосида бажарадиган яхши, адолатли ишлари фазилатлардир, у орқали бажарадиган қилмишлари ва ёқимсиз ҳаракатлари иллатлардир” [11:273]. Шунинг учун ислом этикаси ёки ахлоқини у инсон руҳининг ҳолати ҳақидаги фан деб таърифлаган.

Ахлоқнинг яна бир таърифи ибн Мискавайҳ (932-1030 йй.) да топилган бўлиб, у ахлоқий фалсафани ўрганишга илмий нуқтаи назардан ёндашган биринчи мусулмон ҳисобланади. Араб тилидаги бир неча систематик етик рисоалардан бири бўлган. Араб-мусулмон фалсафасининг таниқли тарихчиси Мажид Фахрийнинг сўзларига кўра, араб тилидаги санокли систематик ахлоқий рисоалардан бири бўлган “Таҳзиб ал-ахлақ” [12:430] (“Ахлоқни такомиллаштириш”) асарида ахлоқ ҳаракатлари (амал) ўз-ўзидан амалга ошириладиган руҳий ҳолат сифатида берилган [13:221]. Кейинчалик ал-Ғазолий (1058-1111 йй.), Фахр ал-дин ар-Розий (1149-1209 йй.), ат-Тусий (1201-1274 йй.) ва бошқалар каби етук файласуф ва мутафаккирлар ахлоқнинг инсон қалбининг ҳолати ҳақидаги фан сифатида ривожланиши билан шуғулланганлар.

Шуни эътироф этиш керакки, ислом ахлоқни алоҳида фан сифатида эмас, балки кенг доирада, кўпинча амалий характерга эга бўлган фанлар билан узвий боғланган илм сифатида билади. Абу Ҳамид Ғазолий ахлоқни фалсафа, ақида ва фикр билан ўзаро боғлайди [14:273]. У буни, биринчи навбатда, руҳнинг фаровонликка эришиши ва ёмон иллатлардан ҳимоя воситаси деб ҳисоблайди; иккинчидан, ахлоқ - бу маълум дин учун эмас, балки амалий нуқтаи назардан хатти-ҳаракатларнинг тўғрилиги ёки нотўғрилигини ўрганиш; учинчидан, ахлоқ Худога, оилага ва жамиятга нисбатан тўғри ҳаракатларни ўрганишни ўз ичига олади.

Ғарб ва мусулмон ахлоқ тушунчалари ўртасидаги янада катта тафовутлар ахлоқий қоидалар ва тизимлар учун манба бўлиб хизмат қилиши керак бўлган нарсалар асосида пайдо бўлади. Исломдаги ахлоқ манбаларига мурожаат қилиб, бешта асосий тоифани ажратиш мумкин. Биринчидан, бу Қуръон ва Суннат. Бирок, анъанавий ислом методологияси бу ёндашувни нотўғри деб ҳисоблайди ва “тарихан тўпланган ҳикматдан” четланишни кўрсатади. Асрлар давомида Ислом илоҳиётчилари Қуръонни тушуниш учун муайян постулатларни ишлаб чиқдилар ва бирлаштирдилар [15:57-58]:

- 1) Қуръон ўзини изоҳлайди;
- 2) Пайғамбар суннатлари Қуръонни шарҳлайди;
- 3) Қуръон ваҳийсининг (асбаб ан-нузл) пайдо бўлиш ҳолатлари матнни шарҳлаш учун жуда муҳим;
- 4) Араб тилини билиш ва унинг мантики Қуръоннинг маъносини тушуниш учун жуда муҳимдир;
- 5) таржимон бекор қилинган оятлар ҳақида тасаввурга эга бўлиши керак (бу нуқта мунозарали);

6) шарҳлаш ақл қонунларига мувофиқ ва тажриба билан тасдиқланган бўлиши керак.

Шунинг учун, Қуръонни мусулмонлар учун суннатсиз талқин қилиш, ахлоқий масалалар бўладими ёки бошқа бўлсин, мумкин ва тўғри кўринмайди. Фақатгина Қуръон оятлари ва Муҳаммаднинг хулқ-атвори ва баёотлари (ҳадис) ҳақидаги кенг кўламли афсоналарни биргаликда кўриб чиқиш инсон хулқ-атворининг турли қирраларини ёритувчи ахлоқ кодексини тузишга ёрдам беради.

Бу борада қуйидаги мисол далолат беради. Қуръон ахлоқий масалалар билан бевосита боғлиқ бўлган ва кейинчалик ислом илоҳиётшунослари ва файласуфлари томонидан ишлаб чиқилиши ва изоҳланишини оладиган кенг атамаларни ўз ичига олади: ал-хайр (яхши, меҳрибон, аъло (шахс), ал-бирр (солиҳлик, тақводорлик), ал-адл (адолат, хайри ҳақлик), ал-ҳақ (ҳақиқат, тўғрилик), ал-маъруф (машхур, маъқул, муносиб), ал-тақво (тақводорлик) ва бошқалар. Хайр, адл бирр ва маъруф атамалари Қуръоннинг ахлоқий ва диний руҳини очиб берадиган кўплаб Қуръон оятларида учрайди. Ўз навбатида, бир қуни Пайғамбарнинг хотини Ойшадан Муҳаммад алайҳиссаломнинг феъл-атвори ҳақида сўрашганда, у шундай жавоб беради: “Сиз Қуръонни ўқимайсизми?.. Унинг феъл-атвори Қуръон эди” [16:1988]. Бошқача айтганда, юқоридаги барча атамаларни тўғри тушуниш фақат Муҳаммаднинг ҳаёти ва амалларини кўриб чиқиш орқали мумкин бўлади; бу унинг талқини тўғри деб ҳисобланади.

Мусулмон ахлоқининг иккинчи манбаси илоҳиётдир. Ислом илоҳиётшуносларининг асосий диққат-эътиборини ахлоқий билим манбалари, ахлоқий мажбурият асослари ва ахлоқий атамаларнинг изоҳига қаратган. Бу эпистемологик ва метаетик фикрлардан

ташқари, улар инсон эркинлиги ва масъулияти ва илохий адолат масалаларини ҳам муҳокама қилдилар. Ислом илоҳиётида бу масалалар бўйича шаклланган бир қанча позициялар мавжуд.

Мусулмон ахлоқининг учинчи манбаи араб-мусулмон фалсафаси (ал-фаласифа) ҳисобланади. Абу Наср ал-Фараби, Абу Али Мискавейх, Носир ал-дин ат-Туси (1201-1273/74 йй.) ва Жалолиддин Давоний (1426-1502 йй.) каби файласуфларни солиҳлик, такводорлик [17:493] муаммолари қизиқтирган эди. Юнон ахлоқшунослиги мисолида мусулмон файласуфлари бахт (саъода) бўлган мукаммал яхшиликни ўрганиш билан шуғулланганлар. Ал-Фаробийдан бошлаб, кўпгина мутафаккирлар фақат билимни олий яхшилик деб ҳисоблаб, қолган ҳамма нарсани унга бўйсундирдилар.

Мусулмон ахлоқининг тўртинчи муҳим манбасини ислом ҳуқуқшунослиги деб ҳисоблаш мумкин. Этиканинг турли меъёрий жиҳатларини, шунингдек, шариат асослари ва ахлокий меъёрларни ҳисобга олган ҳолда унинг мақсадларини муҳокама қиладиган муҳим ҳуқуқий адабиётлар тўплами мавжуд. Масалан, ал-Ғаззолий (1058-1111 йй.), Ибн Абд ал-Салом (1181-1262 йй.) ва Абу Исҳоқ аш-Шотибий (1388 й.) ўз асарларида шариат мақсадларини муҳокама қилганлар. Аш-Шотибий бу ҳақда шундай ёзган: “Шариат қоидалари яхшилик (масолих) яратиш ва ёмонликни (мафосид) йўқ қилиш учун ўрнатилди. Бу, албатта, мақсад ҳам, оқибат ҳам. Масолих инсон ҳаётини сақлаб қолиш ва таъминлашга ҳисса қўшадиган нарсаларни, шунингдек, инсон табиатини, унинг ҳайвон ёки оқилона табиатини тўлиқ бахт-саодатни талаб қиладиган барча нарсаларни амалга оширишни англатади” [18:81-91].

Мусулмон ахлоқининг бешинчи манбаси ислом тасаввуфидир. Бу ерда учта вакиллик гуруҳини ажратиш мумкин. Биринчиси, Худо билан иттифоқнинг экстатик тажрибасини (тавҳид) инсон фаолиятининг энг олий мақсади деб улуғлайди ва бутун ҳаётингизни шу мақсадга бағишлашга чақиради. Бу машҳур Ҳанбалий сўфий, форс шоири Шайх Абдуллоҳ ал-Ансорий ал-Ҳаравийнинг (1006-1089 йй.) [19:315] фикри эди. Иккинчи гуруҳ, энг олий мақсад экстатик тажрибада эмас, балки воқелик бирлигини амалга оширишда эканлигини таъкидлайди. Бу ҳолат сўфийлар орасида турлича талқин қилинган. Учинчи гуруҳ вакиллари, Худо билан экстатик бирлашиш, тасаввуфнинг руҳий

ўсиш босқичларидан бири, деб таъкидлашди. Бу босқични бартараф этиш Худо ва инсон ўртасидаги фарқни йўқ қилиш учун зарурдир ва бу йўлнинг якуний мақсади. Бу нуқтаи назар тарафдори Нақшбандия тариқатининг янги тармоғи - мужадибия асосчиси Шайх Аҳмад Фарукий Сиркиндей (1564-1624 йй.) эди. Унинг сўзларига кўра, ким сўфийлик йўлидан бормаса ва тегишли тажрибаларни бошдан кечирмаса, Қуръон хизматининг идеалига (убадийя) эриша олмайди, яъни инсон иродаси Худонинг иродаси билан бирлашганда ва Олий иродадан бошқа ҳеч нарса йўқ.

Мусулмон ахлоқининг манбаларини ҳисобга олганда, шуни ёдда тутиш керакки, ислом бир ҳил, монолит таълимот эмас. Бу бешта манба сунний исломда устунлик қилади. Бироқ, исломнинг шиа йўналишига хос бўлган олтинчи гуруҳни киритмасак, расм тўлиқ бўлмайди. Шиаларнинг фикрича, Муҳаммад вафотидан кейин унинг амакиваччаси ва куёви Имом Али ва унинг бевосита авлодлари қонуний ворис, шунинг учун ҳам маънавий ва сиёсий раҳбарга айланиши керак эди. Шиалар озчиликни ташкил этар экан, ўзларини исломнинг тенг ҳуқуқли қарашлари тарафдорлари деб ҳисоблайдилар, бу ҳақиқий ижтимоий адолатни назарда тутаяди, бу уларнинг фикрича, жамиятнинг сунний тарихида акс этмаган.

Шундай қилиб, мусулмон ахлоқи турли манбалар: Қуръон ва суннат, исломнинг нуфузли матнлари ҳамда араб-мусулмон олимларининг асарлари орқали интегратив маҳсули сифатида пайдо бўлди. Айнан улар сўзнинг ҳақиқий маъносида мусулмон қилдилар. Аммо бу ягона фарқловчи белгидан эмасдир.

Муҳокама қилинадиган яна бир муҳим компонент мавжуд. Шундай қилиб, мусулмон ахлоқининг архитектура касби бутун араб-мусулмон маданиятининг асосий тамойилини, яъни икки метакатегория – “аниқ” ва “яширин” ўртасида ўтиш имкониятини сақлайдиган тизимни яратиш учун мўлжалланган. Шу билан бирга, ахлоқ – бу пассив тафаккур эмас, балки жамиятнинг фаол ва самарали актори бўлиб, у Худо ва инсон, одам ва жамият ўртасидаги муносабатларда, шунингдек, шахснинг ўзида бир қатор ҳаракатларни шакллантиради. Мусулмон ахлоқи ўзгарувчан шароитлар билан бевосита боғлиқдир.

Нихоят, мусулмон ахлоқининг кадриятлар тизими ҳақида гапириш керак. Бу нафақат келгуси ҳаётда, балки ҳозирги кунда ҳам

максимал фойда олишни назарда тутати. Уларга уят (ҳаё) киради, физиологик маънода фақат ёлғизликда қилиш керак бўлган нарсани омма олдида қилмаслик истаги, шунингдек, имонли учун номуносиб иш қилишдан кўркиш; мулойимлик (ҳилм) ва камтарлик (таваду), бу такаббурликдан воз кечиш ва бошқа мусулмонлардан устун кўринишга интилиш; сабр-тоқат (сабр), бу қийинчиликларга бардошли бўлиш. Худога ишониш (таваққул), бу Худо билан ёрдамчи ва йўл кўрсатувчи сифатида икки томонлама муносабатларни ўрнатишни назарда тутати; ҳақиқат (сидқ), ишонччилик (амна), садоқат (ихлас), бу биринчи навбатда ички (этикодлар) ва ташқи (сўзлар ва амаллар) мослигини билдиради. Бу ва бошқа қадриятлар мусулмон ахлоқи, одатда, “урф” деб таърифлаган насага мувофиқ бўлиши керак, яъни тўғри, яхши хулқ-атвор ва характерлар мажмуаси.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, мусулмон ахлоқи араб-мусулмон маданиятининг ўзига хос ҳодисаси бўлиб, унинг нуфузли матнлари тизими туфайли вужудга келган, деган хулосага келиш мумкин. Унинг асосий таркибий қисмлари ҳам, Қуръон ҳам, Суннат ҳам бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган мусулмон ҳуқуқи ва ахлоқининг устувор асосига айланган. Бундан ташқари, мусулмон ахлоқи араб-мусулмон фалсафасини ўзига сингдириб, тасаввуф, илоҳиёт ва Муҳаммад (шиалар учун) нинг энг яқин саҳобалари асарларининг ажралмас қисмига айланди. Мусулмон ахлоқи – араб-мусулмон тафаккурининг ўзи архитектуранинг асоси сифатида ажралиб турадиган “аниқ-яширин” категориял жуфтликда тушунчавий акс этган тушуниш тизимидир. Қиймат категориялари шуни кўрсатадики, ислом дини этикаси, аввало, шахслараро алоқаларни мустаҳкамлашга интилади, у индивидуал эмас, балки фаол ижтимоий бўлиб, мусулмон этносининг энг умумий ва ўзига хос хусусиятларини мувофиқлик ва ҳамжиҳатлик каби қўллаб-қувватлайди. Шунинг учун мусулмон ахлоқини ижтимоий, яхлит ва аниқ деб ҳисоблаш мумкин.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Sahib H. B., Demirel S. Islamic Values In A Multi-Cultural Society. – Istanbul: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, 22, 211-244 p.
2. Dictionary of Contemporary English. New Edition. – Longman, 1989. – 1165 p.
3. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи Шайх Абдулазиз Мансур. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2018. – 624 б.
4. Al-Razi, op.cit., vol. 31, p. 27. See his discussion on the meaning of al-qadr in the chapter on Power.
5. Tolstoy Leo. Religion and Morality / Selected Essays, trans. A. Maude. Random House, 1964. – P. 31.
6. Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-Булдон. – Ж.5. – Байрут: Дор Байрут, 1984. – Б. 45-47.
7. Канке В.А. Современная этика. – М.: Омега-Л, 2007. – Б. 46.
8. Гусейнов А.А. Прикладная этика – разве она сама не является практикой? // Прикладная этика: «КПД практичности». Ведомости / под ред. В.И. Бакштановского, Н.Н. Карнаухова. – Тюмень: НИИ ПЭ, 2008. Вып. 32, специальный. – С. 124-135.
9. Research Center for Islamic Legislation and Ethics // <https://www.cilecenter.org/en/>.
10. Khan Hafis A.Chaffar. Shah Wali Allah (Qutb al-Din Ahmad al-Rahim) //Islamic Philosophy. From the Routledge Encyclopedia of Philosophy, Gen. Editor Edward Craig. Churchill College, University of Cambridge. – Cambridge, 1998. UK. – URL: <http://www.muslimphilosophy.com/ip/rep/H045>.
11. Mohd N.O. Christian & Muslim Ethics: A Study of How to Attain Happiness As Reflected in the Works on Tahdhib Al-ahlaq by Yahya Ibn ‘Adi (D. 974) and Miskawayh (D. 1030). – Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, 2003. – 273 p.
12. Fakhry M. A History of Islamic Philosophy. New York, NY: Columbia University Press, 2004. 430 p.
13. Miskawayh Ibn. Refinement of Character. Kazi Pubns Inc, 2003. – 221 p.
14. Muhammad A.Q. The Ethics of al-Ghazali: A Composite Ethics in Islam. – Selangor: National University of Malaysia, 1983. – 273 p.
15. Sheila M.D. Muslim Ethics and Modernity. – Canada: Wilfred Laurice University Press, 1984. – P. 57.
16. Nasr S.H. The Study Qur’an: A New Translation with Notes and Commentary. – New York: Harper One, 2015. – 1988 p. // Research Center for Islamic Legislation and Ethics. Official Site. URL: <https://www.cilecenter.org/en/>.
17. Gutas D., Felicitas Meta Maria Opwis, and David Reisman. Islamic Philosophy, Science, Culture, and Religion: Studies in Honor of Dimitri Gutas. – Leiden: Brill, 2012. – 493 p.
18. Ansari M.A.H. Islamic Ethics: Concept and Prospect // The American Journal of Islamic Social Sciences. – 1989. – Vol. 6, No 1. – P. 81-91.
19. Ислам: энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – С. 315.